

**Universitat de les
Illes Balears**

Facultat de Filosofia i Lletres

Treball de Fi de Grau

Una minoria marginada de la llibertat: l'esclavitud del món romà a l'època Republicana i Imperial a través de les comèdies de Plaute

Marina Alomar Calls

Grau d'Història

Any acadèmic 2019-20

DNI de l'alumne:43229965Q

Treball tutelat per Francisco Ramis Darder
Departament de Història Antiga

S'autoritza la Universitat a incloure aquest treball en el Repositori Institucional per a la seva consulta en accés obert i difusió en línia, amb finalitats exclusivament acadèmiques i d'investigació

Autor		Tutor	
Sí	No	Sí	No
☒	☐	☒	☐

Paraules clau del treball:

esclavitud, societat, Plaute, món romà, dominus, violència, resistència, submissió, llibert, educació.

RESUM: Al món romà, l'esclau havia de fer front a una vida de plena submissió lligada a importants delimitacions diàries, que l'obligava a conviure amb un temor i humiliació constant com a conseqüència de les pràctiques de dominació del seu *dominus*, que era la persona amb ple poder de decisió damunt la seva vida. En el present treball es pretén dur a terme una reflexió sobre el significat del que suposava ser un esclau dins la societat romana, amb la finalitat d'apropar-se a la mentalitat esclava a partir del coneixement dels aspectes més rellevants de la seva vida quotidiana.

ABSTRACT: In the Roman world slaves had a submissive life attached to many daily limitations, which forced them to live with a constant fear and humiliation given by their "dominus", who was the person with enough power to decide over the slave's life. The following paper will bring a reflexion about what did it mean being a slave into the roman society by approaching the slave mentality with the knowledge about the most important aspect of their every day life.

ÍNDIX

1. Introducció.....	3
2. Origen i conceptualització d'esclavitud al món romà.....	8
3. La caiguda en submissió. Causes de l'esclavitud.....	11
4. El tractament dels esclaus.....	13
4.1. Violència i abusos.....	13
4.2. La minoria resistent. El cas de Sicília i la Guerra d'Espàrtac.....	17
5. Vida i condicions.....	20
5.1. Vida matrimonial i familiar.....	20
5.2. Educació, oci i entreteniment.....	22
5.3. Vida social i religiosa.....	24
6. Entre la submissió i la manumissió. Els lliberts.....	26
7. Conclusions.....	30
8. Apèndix.....	32
9. Fonts.....	34
10. Bibliografia.....	35

1. Introducció

Durant els quatre anys de la carrera universitària, són moltes les matèries que han contribuït en la decisió del tema del Treball de Fi de Grau, ja que durant aquests anys he pogut coexistir amb la curiositat de saber un poc més del conglomerat de minories marginades que habitaven al món romà en Època Republicana (509 aC – 27 aC) i Imperial (27 aC – 476 dC). Per aquest motiu, l'objectiu proposat amb la realització d'aquest treball és dur a terme un estudi de la població esclavitzada del món romà evitant aïllar-la d'altres factors com les elits, ja que permet reflexionar sobre el significat de lo que suposava ser un home lliure o esclau dins la societat, per tant, el que em proposo és tractar els diferents aspectes que afecten als esclaus i que es troben presents a algunes fonts primàries i secundàries, entre les quals establiré gran relació per poder extreure certes consideracions. Per aquest motiu i posant en rellevància els objectius específics del treball, es volen analitzar diferents aspectes de la vida quotidiana dels esclaus, així com el lloc que ocupaven dins la societat i, des d'una perspectiva institucional, dins el Dret Romà; les causes que els conduïren a la submissió i les cadenes; els tipus de relació que s'establia entre l'amo i l'esclau; la violència i abusos als que estaven sotmesos diàriament i la resistència al domini, que poques vegades s'imposava; el tipus de funcions que se'ls encarregava; les relacions familiars, socials i religioses que se'ls permetia tenir; la llibertat que alguns aconseguiren obtenir; i, finalment, analitzar quina era la mentalitat o pensament dels esclaus, que es basava en les limitacions diàries amb les que havien de conviure.

La metodologia utilitzada per a l'elaboració del treball, serà la lectura de fonts primàries i secundàries, entre les que s'establirà una important relació. Tot i tenir gran documentació sobre el tractament i el domini que es tenia damunt els esclaus, cal destacar l'escassetat d'informació que tenim referent a la mentalitat d'aquests, ja que coneixem certs aspectes de la seva vida quotidiana mitjançant les descripcions de les elits o dels que consideraven tenir una supremacia dins la societat. Com a conseqüència de l'adoctrinament que rebien, resulta gairebé impossible trobar testimonis autobiogràfics que exposin les seves vivències personals com esclaus, encara que, gràcies a fonts primàries, com les obres de diversos autors - Plaute, Diògenes, Epictet, Esop i Fedre -

que passaren tota o part de la seva vida immersos en l'esclavitud, podem tenir constància de quines eren les preocupacions fonamentals dels sotmesos, gràcies, en part, als personatges esclaus que inclouen als textos i/o el comportament que se'ls atribueix a les seves obres. Per consegüent, a l'hora de realitzar aquest treball em basaré en una font primària principal, l'obra *Comedias* de Plaute¹, que resulta rellevant en relació a la temàtica del treball escollida. Plaute fou un comediògraf llatí d'època arcaica, per lo que tenim escassa i limitada documentació que faci referència a la seva figura, encara que coneixem certs aspectes de la seva vida que el conduïren a convertir-se en un escriptor exitós i que s'esmenten a continuació. Plaute fou nascut a Sarsina, des d'on emigrà a Roma, on treballava al teatre per tal d'aconseguir els suficients recursos per dedicar-se al comerç. No obstant, arribaren moments difícils que provocaren la seva ruïna, per lo que es va veure obligat a assalariar-se i treballar com esclau. Durant els seus descansos o temps lliure de treball aprofitava per escriure les seves primeres comèdies, que el conduïren a tenir un gran èxit com escriptor i a ser reconegut com un dels comediògrafs més importants de l'època. Aquestes comèdies han estat escollides com a font principal per a la realització d'aquest treball, ja que, a través d'elles, es poden conèixer situacions quotidianes del moment que ajuden a entendre i comprendre aspectes importants de la vida dels esclaus de l'Antiga Roma. Dins aquest context, cal tenir en compte que l'esclau és el principal protagonista de les *Comedias* de Plaute i que es dotat d'un caràcter burlesc, irrespectuós i enganyós respecte la figura de l'amo, entre d'altres.² A més, resulta interessant per discernir les nocions populars que envolten l'esclavitud, gràcies a l'habilitat de la que es dota als esclaus per enganyar els seus senyors; les disputes entre els mateixos esclaus; la temptativa per comprar la llibertat; o, també, el seu llenguatge popular. Seguidament, trobo necessari exposar que al llarg del treball es conservarà la traducció al castellà procedent del llatí de l'obra de Plaute, ja que degut a la qualitat de la traducció no trobo adient fer una segona traducció del castellà al català, per lo que es mantindrà en tot moment el castellà tal i com el traductor ha citat. Per tant, les *Comedias* de Plaute, juntament amb els vestigis epigràfics que s'han conservat, els quals, per molt breus que siguin, es poden considerar una font directa de les experiències i mentalitat dels esclaus, es tracten de dues fonts primàries que ajuden a complementar, en gran mesura, la documentació extreta de les fonts secundàries.

¹ Román, J. (ed.). (1989): *Plauto, Comedias I*. Cátedra, Madrid.

² Román, 1989, 10

Pel que fa a les fonts secundàries de documentació, he donat especial atenció al llibre *Los olvidados de Roma. Prostitutas, forajidos, esclavos, gladiadores y gente corriente*³ de Robert C. Knapp, ja que intenta aportar gran informació sobre els aspectes quotidians dels esclaus mitjançant l'exploració de la seva mentalitat i pensaments, fet pel qual es diferencia de moltes altres obres que normalment parteixen de la visió dels poderosos o dominants. Seguidament, per dur a terme el treball també he consultat diferents articles i llibres que proporcionaven informació de caràcter general sobre el tema, alguns exemples són el llibre *Historia de la esclavitud desde los tiempos más remotos hasta nuestros días*⁴ de José Antonio Saco, i els articles “Manumisión y control de esclavos en la Antigua Roma”⁵ de Pedro López, i “La manumisión de esclavos y la estructura de la esclavitud en el Imperio Romano”⁶ de Géza Alföldy. Pel que fa als temes més concrets del treball que es volen analitzar, són molts els articles i llibres que ens parlen de certs aspectes determinats d'aquesta minoria marginada. Fent referència als esclaus que van poder rebre una certa educació dins la societat, l'article “The Education and Training of Slaves in Antiquity”⁷ de Clarence A. Forbes, ens proporciona la informació necessària, ja que defensa l'existència d'un gran nombre d'esclaus que varen néixer lliures i foren educats abans de caure en l'esclavatge per diferents causes, principalment la guerra. El llibre *Derecho romano. Historia e Instituciones*⁸, publicat al 2012 per Juan Iglesias, que mostra l'ordenament jurídic que regia als ciutadans de Roma, conté un capítol dedicat, exclusivament, a l'esclavitud i lliberts, on s'exposen en profunditat les principals causes d'esclavitud, els terminis pels quals es regeix la situació dels esclaus i quins eren els mètodes de manumissió existents per a la obtenció de la condició de llibertat.⁹ Pel que fa a aquells que aconseguen la llibertat, he pogut consultar el llibre *The Freedman in the Roman World*¹⁰ de Henrik Mouritsen, que ofereix, des d'una

³ Knapp, R. C. (2011): *Los olvidados de Roma. Prostitutas, forajidos, esclavos, gladiadores y gente corriente*. Ariel, Barcelona.

⁴ Saco, J. A. (1875): *Historia de la esclavitud. Desde los tiempos más remotos hasta nuestros días*. París.

⁵ López, P. (2012): “La manumisión y control de esclavos en la Antigua Roma”. *CIRCE*, nº16. Universidad de Santiago de Compostela: 57-71.

⁶ Alföldy, G. (1973): “La manumisión de esclavos y la estructura de la esclavitud en el Imperio Romano”. *Storica dell'Antichità*. Bolonia: 99-123.

⁷ Forbes, C. A. (1955): “Supplementary Paper: The Education and Training of Slaves in Antiquity”. In *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 86: 321-360.

⁸ Iglesias, J. (2010): *Derecho romano. Historia e instituciones*. Ariel, Barcelona.

⁹ *Ibid.*, p. 111-135

¹⁰ Mouritsen, H. (2011): *The Freedman in the Roman World*. Cambridge University Press, Cambridge.

perspectiva més social, gran informació sobre el *status* i l'economia dels lliberts, així com també la seva situació dins la vida pública i la construcció d'una nova identitat, ja que passaven a ser homes lliures i, per tant, es reincorporaven dins la ciutadania, encara que, així com veurem més endavant, no serà del tot cert. Finalment, no es pot oblidar el tema de la violència, una qüestió que ha anat estretament lligada a l'esclavitud des dels primers temps i, a la que el llibre de Robert C. Knapp, anteriorment citat, dedica tot un apartat¹¹.

Trobo necessari començar exposant un estat de la qüestió fent referència a com es tractà el tema de l'esclavitud al llarg del temps per part de la historiografia. L'esclavitud sempre ha estat un aspecte definatori del món romà, que agafà força durant la República i seguí vigent durant l'Imperi. Per aquest motiu, a moltes de les obres d'autors clàssics, - Plaute, Marcial, Ciceró i Tàcit -, tot i no ser aquesta la seva intenció, trobem nombrosos detalls socials que ens ajuden a crear una imatge de la vida quotidiana del moment, com són Els *Epigramas*¹² de Marcial i *Comedias*¹³ de Plaute. Fou durant el Segle XIX quan començaren a aparèixer importants estudis sobre el tema, així com la primera obra precursora, *Histoire de l'esclavage dans l'Antiquité*,¹⁴ publicada per Henri Alexandre Wallon al 1847, en la que es deixava veure com una figura abolicionista de l'esclavitud i amb gran preocupació pels problemes socials que afectaven a la població del seu temps, fet que impulsà a molts d'intel·lectuals i historiadors a prendre gran interès per la mateixa via temàtica. Tot i ser una obra utilitzada pels historiadors d'avui en dia, la vertadera evolució en el coneixement de les societats esclaves de l'Antiguitat tingué lloc al Segle XX, amb el sorgiment de la que anomenem Història Social, disciplina encarregada d'analitzar la societat en tot el seu conjunt. Dins aquest mateix context, trobem importants obres exitoses que comencen a tractar de manera general el tema de les minories marginades de Roma, o com alguns autors anomenen "els oblidats de Roma", intentant allunyar-se de la perspectiva contaminada de les elits, així com *The Romans*¹⁵, publicada al 1993 per l'editora Andrea Giardina; *The Roman Empire. Economy, Society and*

¹¹ Knapp, R. C. (2011): *Los olvidados de Roma. Prostitutas, forajidos, esclavos, gladiadores y gente corriente*. Ariel, p. 174-184

¹² Fernández, J. (1997): *Marcial, Epigramas I*. Gredos, Madrid.

¹³ Román, J. (ed.). (1989): *Plauto, Comedias I*. Càtedra, Madrid.

¹⁴ Wallon, H. A. (1847): *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*. Dezobry et E. Magdeleine, París.

¹⁵ Giardina, A. (ed.). (1993): *The Romans*. The University of Chicago Press, Chicago and London.

*Culture*¹⁶, publicada al 1987 per Peter Garnsey i Richard Saller: i, també, molts dels treballs que dugué a terme Ramsay MacMullen, així com *Roman Social Relations*¹⁷, que ens proporcionen gran informació sobre les relacions socials de l'època. Altres estudis que han ajudat a extreure dades sobre la vida dels sotmesos de Roma i, per tant, la seva mentalitat o manera de pensar, són algunes obres precursors del tractament de la font epigràfica, així com *Popular Morality in the Early Roman Empire*¹⁸, publicat al 2007 per Teresa Morgan i/o *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe*¹⁹, publicada al 2006 per Maureen Carroll.

Pel que fa a l'estudi concret de l'esclavitud dins la societat del món romà, són moltes les obres que tingueren rellevància, de les quals, cal citar *Greek and Roman Slavery*²⁰, publicada al 1981 per Thomas E. J. Wiedemann; *Slaves and Masters in the Roman Empire*²¹ i *Slavery and Rebellion in the Roman World*²², publicades al 1987 i 1989 per Keith Bradley; i, també, *Slavery in the Roman World*²³, publicada al 2010 per Sandra Joshel. Aquest conjunt d'obres citades proporcionen una descripció delicada i exhaustiva de les relacions que s'hi establien entre els ciutadans romans i els esclaus, deixant veure així quin era el rol de cada un d'aquests dins la societat. Finalment, cal esmentar alguns del estudis com *Freedmen in the Roman World*²⁴, publicat al 2011 per Henrik Mouritsen; i, també, el capítol "The Freedman" corresponent al llibre *The Romans* de l'editora Andrea Giardina citat anteriorment, que tracten les particularitats dels lliberts dins la societat. Gran part d'aquest conglomerat d'obres i estudis els trobem citats i analitzats a obres de gran transcendència, com *Los olvidados de Roma. Prostitutas, forajidos, esclavos, gladiadores y gente corriente*²⁵, publicada al 2011 per Robert C. Knapp, que

¹⁶ Garnsey, P. et. Saller, R. (1987): *The Roman Empire. Economy, Society and Culture*. University of California Press, California.

¹⁷ Ramsay, M. (1974): *Roman Social Relation*. Yale University, New Haven and London.

¹⁸ Morgan, T. (2007): *Popular Morality in the Early Roman Empire*. Cambridge University Press, Cambridge.

¹⁹ Carroll, M. (2006): "Spirits of the dead. Roman funerary commemoration in Western Europe". *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie II, Historia Antigua, t. 19-20. UNED: 541-544.

²⁰ Wiedemann, T. (1981): *Greek and Roman Slavery*. Routledge, London and New York.

²¹ Bradley, K. (1987): *Slaves and masters in the Roman Empire: A study in social control*. Oxford University Press, New York.

²² Bradley, K. (1989): *Slavery and Rebellion in the Roman World: 140 B.C – 70 B.C*. Batsford and Indiana University Press, Bloomington and London.

²³ Joshel, S. (2010): *Slavery in the Roman World*. Cambridge University Press, Cambridge.

²⁴ Mouritsen, H. (2011): *The Freedman in the Roman World*. Cambridge University Press, Cambridge.

²⁵ Knapp, R. C. (2011): *Los olvidados de Roma. Prostitutas, forajidos, esclavos, gladiadores y gente corriente*. Ariel, Barcelona.

posa en relleu les principals inquietuds d'aquelles minories marginades que existiren al món grecoromà i que, en gran part, són necessàries per a entendre la societat del moment, ja que hi jugaren un paper essencial.

2. Origen i conceptualització d'esclavitud al món romà

L'esclavitud ha estat present a moltes societats del passat, essent així Roma i Grècia les més antigues i, destacant l'argument de Moses I. Finley, les que dugueren a terme un sistema institucionalitzat en el que es depenia del treball dels esclaus, ja fos de caràcter rural o urbà.²⁶ Cal diferenciar entre el treball que es realitza per benefici d'un mateix i el que es fa per benefici d'altres. Aquesta darrera opció comporta que la part total o parcial dels resultats obtinguts pel treball realitzat siguin benefici d'altres, en el cas de l'esclavitud parlem dels dominants, a més del poder que tenen aquests per establir el tipus de treball i la manera en que s'ha de realitzar. Fou aquest sistema del que s'alimentava la Roma arcaica, ja que es tractava d'una societat que arribà a tenir una etapa d'acumulació suficient de recursos mitjançant el treball obligatori, que era imposat pel poder que obtenien algunes figures, així com el rei o l'aristocràcia dominant.²⁷ Dins aquest mateix context, el terme d'esclavitud fa referència a aquells humans que es trobaven sotmesos a altres per tal de complir amb les seves obligacions i reforçar el benestar dels que tenien el poder. Aquesta idea de submissió pot conduir-nos a establir una similitud i/o relació errada entre l'esclau i l'animal domèstic, la qual es pot refutar amb els distints papers que compleixen aquests dins la societat. Encara que, tot i parèixer que l'esclavitud dur a terme un procés de deshumanització, el que realment pretén és establir un nou entorn on l'individu adquireixi un nou rol social i cultural, aconseguint així, convertir-los en éssers inferiors en tots els àmbits, considerant-los una propietat.²⁸ Aquesta darrera afirmació ha creat un gran debat entre els historiadors del segle XIX, ja que alguns es contraposaven a aquesta idea argumentant que l'esclau, tot i que es trobava fortament limitat per la llei, no deixava de ser un ésser humà, és a dir, des d'una tradició legalista, l'esclavitud es definia com una relació de propietat, en la que un ésser humà era propietat d'un altre. No obstant,

²⁶ Finley, 1982, 84

²⁷ Íbid, 85

²⁸ Knapp, 2011, 162

aquesta primera interpretació fou qüestionada per molts d'historiadors com Edvard Westermarck, el primer en defensar la inexistència d'uns drets de propietat exclusius per part del propietari, a lo que altres autors afegiren que la seva condició d'éssers humans irrompia, en gran mesura, en la condició de propietat.²⁹

Per entendre el concepte d'esclavitud dins el món romà, cal conèixer quina era la seva situació jurídica segons la llei romana. Les primeres referències de l'esclavitud les trobem ja en temps arcaics, amb la Llei de les Dotze Tables, el primer còdec de l'Antiguitat que contenia normes de censura a través del qual es regulava la convivència de la societat romana i, en el que s'establí que els esclaus formaven part dels mitjans de producció, encara que no apareix definida l'esclavitud com a tal, sinó una divisió entre homes lliures i no lliures, segons les penes que se'ls imposen. A més, a través de l'autor Titus Livi, també podem conèixer l'establiment de l'impost de manumissió al segle IV aC.³⁰

Fou al Segle II, quan el terme d'esclavitud agafà importància i figures rellevants com Gai a les *Instituciones*, i Florentí al *Digesto*, realitzaren una divisió de la comunitat entre els homes que naixien lliures i els lliberts. En el cas de Florentí, basava l'esclavitud al *ius gentium*, el Dret de Gents, que defensava el dret que tenia el dominant sobre l'esclau i tots els seus bens. En canvi, a finals de la República es va permetre que, tot i que les propietats dels esclaus fossin dominades per l'amo, aquests podien tenir un *peculium* amb l'autorització del *dominus*, que eren bens i negocis que podia realitzar i gestionar per tal d'obtenir beneficis.³¹

Segons l'ordenament jurídic romà, l'esclau es definia com un home al que se li vedava la llibertat segons la norma positiva, una norma encarregada d'assegurar el bon comportament dels ciutadans. L'esclavitud del món romà no tingué sempre el mateix grau de rellevància, ja que als primers temps de Roma s'acudia al servei dels clients, individus de capacitat socioeconòmica inferior que es posaven baix la direcció d'un individu de rang superior, encara que els treballs de la societat eren realitzats entre tots, tant els lliures

²⁹ Patterson, 1977, 431

³⁰ Finley, 1982, 105

³¹ Iglesias, 2010, 114

com els no lliures. A més, es dugué a terme la promulgació de la *Lex Aquilia de damno dato* al 286 aC, que s'encarregava de sancionar el mal que es feia als mitjans de producció, entre els quals es trobava l'esclau, ja que la situació jurídica que se li atorgava era la mateixa que la de una *res*, una cosa. Va ser amb l'avanç de la República quan el paper de l'esclau prengué importància, com a conseqüència de la necessitat de mà d'obra a les grans explotacions agrícoles i industrials que s'havien desenvolupat fins aleshores. Als darrers temps de la República i inicis de l'Imperi (c. 27 aC) quan es dugueren a terme les grans conquestes per part de Roma, les quals permeteren un constant augment del nombre de presoners que es reclutaven i convertien en esclaus; també influí, en gran mesura, la compra abusiva d'esclaus per part de comerciants i classes socials amb major capacitat econòmica, el preu dels quals s'establí segons el pes que aquests feien³², un exemple d'aquest fet, que fou molt comú en temps de República i Imperi, el trobem plasmat a l'obra *Asinaria* de les *Comedias* de Plaute, on es dur a terme un diàleg entre Líbano i Leónidas, dos esclaus que planegen una estratègia per tal d'aconseguir una gran quantitat de doblers que havia de ser portada al seu amo, del que es necessari destacar les següents línies:

“Ya sabía yo que no lo sabías. Pero yo, que te he pesado, por Pólux, sí que lo sé.
Desnudo y encadenado, pesas cien libras, colgado por los pies”.³³

Dins aquest mateix context jurídic, la situació de l'esclau es defineix mitjançant diferents termes, entre els que destaca l'exempció de capacitat jurídica i patrimonial, tot i que se'ls dotava de capacitat penal, ja que podien perpetrar delictes dins l'àmbit públic, que es castigaven segons el tipus de delicte ocasionat i, també, dins l'àmbit privat, en el que tota responsabilitat recau sobre la persona dominant, que haurà d'entregar l'esclau a la persona afectada, acte conegut com *actio noxalis*. Els esclaus també tenien la capacitat de dur a terme negocis jurídics, els quals passaven en mans dels dominants, al igual que tota la resta, així com l'herència, moment, a partir del qual, el dominant té poder de decisió. Seguidament, cal destacar la personalitat natural i religiosa dels esclaus, la primera permetia la relació matrimonial entre esclaus, que no es diferenciaven del matrimoni d'homes lliures. No obstant, encara que el matrimoni esclau no fos penalitzat

³² Íbid, 111-112

³³ Plauto, *Asinaria*, 2, 300-302

per llei, sí ho era aquella unió d'esclaus amb vincles sanguinis, *servilis congnatio*, fent referència a aquells que haguessin obtingut la llibertat. Alhora, aquest vincle sanguini permetia evitar la separació de famílies esclaves, ja que es considerava una crueltat separar els fills dels pares. Finalment, pel que fa a la personalitat religiosa, els esclaus podien acudir als cultes d'àmbit públic com família de caràcter religiós, ja que se'ls estava permès col·laborar a actes funeraris i formar part d'associacions formades per persones humils encarregades de prestar els serveis necessaris com la sepultura, que moltes vegades no es podia dur a terme mitjançant els mitjans d'un mateix.³⁴

3. La caiguda en submissió. Causes de l'esclavitud

Segons el Dret Romà, eren diverses les vies que conduïen a caure en l'esclavitud al món romà. La primera fou el naixement, que significava que tot aquell fill que naixia de dona esclava, tot i que fos engendrat per un home lliure, formava part de la població esclava, encara que en temps anteriors, la condició que es concedia al recent nat era la que tenia la mare en el moment del part.³⁵ No domés els fills d'esclaus foren els afectats, ja que els fills no desitjats dels homes lliures passaven a ser nins abandonats i, per tant, expòsits que, en moltes ocasions, eren criats com esclaus i els resultava gairebé impossible demostrar la seva llibertat primària.³⁶

Durant la República, la causa principal per la que existia un gran nombre d'esclaus, tot i reduir-se durant l'Època d'August (27 a.C. – 14 d.C.) per la disminució de guerres a gran escala, va ser l'anomenada *captivitas* de guerra, que consistia en la presa d'un individu romà per part de l'enemic i, per tant, la pèrdua immediata dels seus drets romans, ja que passava a ser un home sense *libertas*, llibertat en llatí, que era un requisit essencial de la persona. No obstant, des de la perspectiva de la llei romana, no se li atribuïen les mateixes limitacions que a la resta dels esclaus, ja que, tot i que se'ls hi prohibia qualsevol tipus de relació jurídica, la resta de relacions com la pàtria, el dret, la potestat, la tutela, ... entre d'altres, se'ls hi quedaven pausades. En el cas de que el captiu

³⁴ Iglesias, 2010, 112-114

³⁵ Íbid, 115

³⁶ Knapp, 2011, 168-169

tornés a Roma o qualsevol territori aliat seu amb la voluntat de quedar-se, es duia a terme el *postliminium*, paraula llatina que fa referència a la reintegració a la ciutadania romana amb el retorn de la llibertat i dels drets, amb excepció dels captivats per pirates o lladres. Dins aquest mateix context, quan el captiu romà moria entre els enemics, els drets pausats ja citats anteriorment, es perdien de manera definitiva, apreciand així que la mort tenia lloc durant el seu estat com esclau i, per tant, la successió hereditària quedava anul·lada, ja que el testament del captiu no es considerava lícit. Aquest fet es modificà amb la promulgació de la *Lex Cornelia* al 81 aC, en temps del dictador Luci Corneli Sul·la Fèlix (81 aC – 80 aC), en la que destaca l'establiment de la *fictio legis Corneliae*, segons la qual, la mort d'un presoner romà en captivitat havia de considerar-se ocorreguda al moment de caure presoner, quan encara era un home lliure i, per tant, se li atorgava plena validesa al seu testament.³⁷ La condemna penal fou una altra de les causes de la immersió a l'esclavitud, com aquells individus processats a penes greus com la mort, al treball obligatori a les mines i/o al combat front animals o gladiadors, un fet clarament humiliant per als esclaus, ja que eren considerats objectes d'entreteniment per a la ciutadania romana, encara que en estranyes ocasions, aquests oferien un bon espectacle i, per tant, recobraven cert respecte.³⁸ La darrera de les causes principals era la venda d'un mateix com esclau quan aquest tingués els vint-i-un anys d'edat, ja que es formulava la firma d'un contracte a través del qual es convertia en esclau i renunciava als seus drets com a ciutadà lliure a canvi d'una quantitat de doblers determinada.³⁹

Existien altres raons per caure en esclavitud, així com l'incompliment del pagament d'impostos, negar-se al servici de les armes, allunyar-se del cens i/o causar una ofensa al *ius gentium*, el Dret de gents⁴⁰, encara que moltes vegades, tot i no estar regit per la llei romana, es duia a terme la venda dels fills com esclaus per saldar deutes pendents i assegurar la pròpia supervivència i/o la venda d'un mateix, que eren dos fets que contribuïen en l'augment del nombre de la població esclava.⁴¹

³⁷ Iglesias, 2010, 115-116

Knapp, 2011, 168

³⁸ Iglesias, 2010, 116

³⁹ Knapp, 2011, 171

⁴⁰ Iglesias, 2010, 117

⁴¹ Knapp, 2011, 171-172

Finalment, una darrera causa a comentar i que es veu present a diverses comèdies de Plaute és l'abandonament o rapte de nadons, que després són criats i educats com esclaus, així com apareix a les comèdies *Casina* i *La Cistellaria*, dos exemples claus que ens mostren aquest fet. Pel que fa a la primera, el personatge central, tot i no aparèixer de forma dialogada, és *Casina*, que fou recollida quan tenia pocs anys i criada com esclava per Cleóstrata, esposa de Lisidamo.⁴² Per últim, a l'obra de *Cistellaria*, el personatge El Dios Auxilio explica quina és la història del personatge de Selenia, la qual és fruit d'una violació, per lo que és immediatament abandonada, encara que serà recollida per el personatge de Lena, qui la cedirà a Melénide per a que sigui educada.⁴³

4. El tractament dels esclaus

4.1. Violència i abusos

La tasca principal que havien de fer els esclaus era complir amb el seu paper d'esclau de la millor manera possible i no proporcionar cap tipus de problema a l'amo, és a dir, acatar les ordres sense protestar a res. Era tan gran el temor amb el que vivien aquests, que, fins i tot, la majoria, sense posar cap tipus de resistència, intentaven fer-se amb el paper d'esclau exemplar. Trobem un exemple a l'acte quart de l'obra *Aulularia* de les *Comedias* de Plaute, on es troba Estrobilo, esclau de Licónides, narrant quin era el deure d'un bon esclau, posant la seva pròpia persona com exemple:

“El deber de un buen esclavo es hacer lo que yo hago, cumplir las órdenes de su amo sin demora y sin desagrado. El esclavo que pretende que el amo esté satisfecho con sus servicios, debe darse prisa en hacer las cosas de su amo y dejar para más tarde las suyas. Si tiene ganas de dormir, que duerma, pero sin olvidar que es un esclavo. Y el esclavo de un amo enamorado, como soy yo, si ve a su amo dominado por la pasión, creo que tiene la obligación de tratar de salvarlo y no empujarlo por la pendiente que le lleva al precipicio. Como a los niños que estan aprendiendo a nadar, se les pone un flotador de juncos para que se cansen menos, a fin de que puedan nadar y mover los brazos con más facilidad, creo que de la misma manera el esclavo debe ser el flotador de su amo

⁴² Plauto, *Casina*, 6

⁴³ Plauto, *Cistellaria*, 7, 149-204

enamorado, para sostenerlo a flote e impedir que se vaya al fondo, como una sonda. Debe adivinar las órdenes de su amo; sus ojos deben leer su voluntad en su frente. Debe apresurarse a ejecutar sus órdenes con más rapidez que una cuadriga al galope. El esclavo que tenga en cuenta todo esto, se librá del castigo del látigo y no será nunca él quien hará brillar los grilletes. Y es que mi amo está enamorado de la hija de Euclión, el pobre que vive en esta casa. Y le acaban de decir que se la van a dar en matrimonio a Megadoro. Por eso me envió aquí a espiar, para enterarse de lo que ocurría. Ahora, para no levantar sospechas, me voy a sentar aquí en este altar sagrado. Desde aquí podré observar lo que hacen los unos y los otros.”⁴⁴

En aquest fragment, Estrobilo narra quines eren les conseqüències que rebia l'esclau en el cas de no complir amb les ordres de l'amo i les seves obligacions. Així mateix, l'esclavitud s'assentava sobre una crueltat immensa, basada en la violència i els abusos constants, motiu pel qual, s'entén l'obediència dels esclaus front els seus amos, fruit del gran temor que se'ls proporcionava i amb el que estaven obligats a conviure. Els dominants aconseguien la por dels sotmesos mitjançant càstigs, ja fossin psicològics o corporals, i, no domés havien de fer front a aquests mals, sinó també a les decisions que prenia la llei romana, com l'aprovació del *Senatusconsultum*⁴⁵ al 10 dC per part del Senat, en virtut del qual, si l'amo moria sense cap explicació raonable, automàticament es culpabilitzava als esclaus de la casa i eren executats, ja que el que defensaven els juristes romans era la protecció dels amos per part dels esclaus, que havien d'estar disposats a donar la seva pròpia vida per ells.⁴⁶

La inexistència de penes legals pel *dominus* a l'hora d'abusar físicament i psicològicament de l'esclau, feia més evident l'ús de pràctiques com l'assotament o marques per aconseguir la submissió total dels esclaus per tal de poder complir els seus propis interessos. El mateix passava amb el maltractament psicològic, un exemple d'aquest és el tipus de tasques que se li enviava a l'esclau, la majoria de baix rang, i, sobretot, l'abús sexual, que es duia a terme tant amb esclaves com esclaus, fet que els convertia en peces sexuals i que, en part, evitava la mostra d'altres exemples de

⁴⁴ Plauto, *Aulularia*, 3, 587-610

⁴⁵ El *Senatusconsultum* és una font del Dret Romà on s'esmentava una opinió de caràcter asesor que, en temps de República, es duia a terme pel Senat

⁴⁶ López, 2012, 61-62

maltractament físic. Tenint en compte totes aquestes pràctiques, l'objectiu principal del *dominus* era ensenyar la submissió total a l'esclau estant a disposició dels seus amos en tot moment i realitzant els diferents treballs que li encomanaven, que normalment es duïen a terme, però, en gran mesura, renegant al seu amo, fet que moltes vegades era castigat.⁴⁷

A l'obra *Amphitruo* de les *Comedias* de Plaute, trobem l'exemple del que narra l'esclau Sosia:

“¿Habrá alguien más atrevido o más temerario que yo, que, conociendo como conozco las costumbres de la juventud, ando solo a estas horas de la noche? ¿Qué haría yo, si ahora los triunviros me encerraran en la cárcel? De ella me sacarían mañana como, por así decir, de la despensa para darme unos buenos latigazos. No me permitirían defender mi causa ni podría esperar socorro alguno de mi amo, ni habría paliza. Y así, como si fuera un yunque, ¡pobre de mí!, ocho tipos fornidos me golpearían. Tal sería la hospitalidad que me brindaría el estado a mi regreso del extranjero. Y todo esto a causa de la impaciencia de mi amo que, en contra de mi voluntad, me ha hecho salir del puerto a estas horas de la noche. ¡Qué duro es ser esclavo de un poderoso! ¡Qué terriblemente desgraciado es ser esclavo de un poderoso! De noche y de día, constantemente, hay bastantes y sobradas cosas que hacer o decir como para que no puedas tomarte un respiro. Y el propio amo que, por ser rico, está libre de todo trabajo y fatiga, cualquier cosa que por casualidad se le antoje, cree que es posible, la considera justa, sin pararse a pensar en la fatiga que supone. Jamás se planteará si su orden es justa o injusta. Verdaderamente a un esclavo le toca aguantar muchas injusticias. La esclavitud es una carga que hay que llevar y soportar con mucha fatiga”⁴⁸

Aquest fragment exposa part dels pensaments que tenien els esclaus referent al seu amo, ja que la majoria es trobaven temorosos pel risc que significaven algunes labors i, sobretot, pel caràcter dominant i violent del seu amo. Així mateix, el text ens mostra el tipus de tasca que estaven obligats a realitzar, que moltes vegades podien dur greus conseqüències sobre la seva persona, un fet que ignorava l'amo, ja que aquest no establia cap tipus d'empatia amb l'esclau.

⁴⁷ Knapp, 2011, 174-178

⁴⁸ Plauto, *Amphitruo*, 1, 152-175

Mitjançant la font epigràfica, s'han trobat casos en els que l'esclau es sentia realitzat i satisfet amb la seva condició i tasca, encara que es dubte de la seva certesa, ja que als epitafis que se'ls dedicava, en moltes ocasions, se li atribuïen adjectius positius desmesurats en comparació a la realitat a la que havien de fer front. No obstant, és cert que existiren casos de *dominus* que feren més fàcil la situació dels seus esclaus, ja fos pel seu caràcter o les condicions que aquest establia sobre ells, dos fets que feien de la vida dels esclaus una vida més fàcil. Dins aquest context, el major desig d'un esclau era tenir la sort de caure en mans d'un amo de "bon caràcter", ja que, probablement, se li proporcionava vestimenta i aliment i s'intentaria donar solució als seus possibles problemes, a més d'unes condicions de treball raonables. Cal mencionar que moltes vegades la bona relació amb l'amo depenia del bon comportament de l'esclau a l'hora de complir amb les seves labors, un exemple és l'obra *Pséudolo* de *Comedias* de Plaute, en la que la relació entre l'esclau Pséudolo i el seu mestre Calidoro és molt positiva, ja que el primer ofereix, en tot moment, l'ajuda necessària al seu mestre per tal de complir amb el seu propòsit, que es basa en recuperar l'amor de la seva estimada, fet que aconsegueix i pel qual es dur a terme una gran celebració on Pséudolo juga un paper important, ja que, fins i tot, a una de les escenes se'l mostra ben engatat. Per aquest motiu, podem defensar que aquest tipus de relació anava més enllà d'un vincle entre un esclau i el mestre, sinó una relació d'amistat i confiança entre aquests dos personatges.⁴⁹ Pel que fa a les condicions de vida, eren molts els esclaus que havien de conformar-se en dormir a l'entrada o soterrani de la casa del seu amo amb un llit que muntaven a la nit i recollien al matí, encara que es coneixen casos en que els esclaus ocupaven una habitació reduïda de la casa.⁵⁰

Finalment, des d'una perspectiva optimista, són moltes les inscripcions epigràfiques, sobretot epitafis, on s'esmenta quina és la labor de l'esclau i, no per decisió del seu *dominus*, sinó per decisió pròpia, un fet que ens indica l'única part "positiva" que significava ser esclau. Em refereixo a la creació d'una identitat, és a dir, especialitzar-se en una de les tasques i fer un excel·lent treball per tal de ser recompensat per l'amo, que moltes vegades ho feia amb doblers, amb els que després es podien pagar la seva llibertat. Això no vol dir que la vida de l'esclau fos fàcil, sinó que es podia considerar una

⁴⁹ Plauto, *Pséudolo*, 2

⁵⁰ Knapp, 2011, 177

“oportunitat” per mantenir el cap ocupat aprenent un nou ofici i evadir-se mínimament de la situació a la que havien de fer front diàriament.⁵¹

4.2. La minoria resistent. El cas de Sicília i la Guerra d’Espàrtac

Durant el final de la República i inicis de l’Imperi Romà foren nombroses les rebel·lions dutes a terme pels esclaus a causa de la gran desigualtat que estava present a la comunitat com a conseqüència de l’explotació de la mà d’obra barata per part dels latifundistes romans, és a dir, l’esclavitud. El descontent dels camperols i artesans urbans per les seves condicions fou un punt molt important per donar suport als aixecaments dels esclaus, de la mateixa manera que la participació eficaç de les dones esclaves que prengueren un paper molt important en les insurreccions. El principal objectiu que tenien els esclaus era aconseguir el control del poder local, mitjançant la formació d’un exèrcit que, en algunes ocasions, superava els 100.000 rebel·lats i eren dirigits per una figura merament important, un “líder”.

A l’any 135 aC es protagonitzà al marc geogràfic sicilià un aixecament per part de 70.000 esclaus de l’illa, l’anomenada Primera Guerra Servil. La figura encarregada de formar i liderar l’exèrcit fou un esclau siri anomenat Eunus, que va aconseguir el domini del territori sicilià durant dos anys, provocant així el seu nomenament com rei. L’èxit dels esclaus i el seu líder era tant gran que aconseguiren ampliar el nombre de rebel·lats amb la unió del dirigent Cleó i els seus esclaus procedents del Sud Oest de l’illa, l’acció conjunta de tots ells més els esclaus que s’anaven adjuntant durant l’avanç de l’exèrcit, va impossibilitar a l’exèrcit romà tenir el control de la situació, optant així per dur a terme un setge amb la intenció de deixar sense recursos bàsics als combatents. L’exèrcit romà es va fer amb el seu propòsit protagonitzant la mort de 20.000 esclaus aproximadament i, per tant, aconseguint sufocar a l’any 132 aC un dels aixecaments més importants protagonitzats pels esclaus.⁵²

⁵¹ Knapp, 2011, 183

⁵² Vitale, 2001, 13

La situació a Roma, la capital, es complicava de cada vegada més, ja que els més pobres protagonitzaven protestes i els camperols exigien la divisió dels latifundis, per aquest motiu l'exèrcit romà, temorós per la insurrecció de Sicília, volia evitar la seva arribada a Roma, per això, el tribú Tiberi Semproni Grac va impulsar la Reforma Agrària al 133 aC, que imposava certes normes referent als latifundis, així com un nombre limitat d'hectàrees de propietat i, també, la divisió en parcel·les de la terra alliberada, per tal de ser entregada als ciutadans més pobres mitjançant l'arrendament. Aquesta reforma jugà una mala passada a Tiberi Semproni Grac, a qui assassinaren els nobles pel seu gran descontent amb les noves mesures. Seguidament, fou Gai Semproni Grac qui agafà el poder, que seguí el mateix propòsit del seu germà Tiberi, promulgant la "Llei del pa", que consistia en la redistribució de pa al poble per part de l'Estat, a més de les "Lleis de Justícia", que llevava als nobles el dret de ser jutges. Tot aquests fets, juntament amb la democratització de la llei electoral, va conduir a un gran enfrontament amb l'aristocràcia, la qual va acabar amb la vida de Gai i dugueren a terme una forta repressió contra els partidaris dels dos germans, Tiberi i Gai. A partir d'aquest moment, la noblesa aconseguí el retorn del seu poder i drets, encara que el temps de pau i tranquil·litat no perdurà molt, ja que al 104 aC tingué lloc l'anomenada Segona Guerra Servil que perdurà fins el 100 aC i fou protagonitzada pels esclaus de Sicília, aquesta vegada dirigits per Salvi Trifó, que aconseguí un exèrcit de 20.000 homes, juntament amb els esclaus rebel·lats del Sud Oest de l'illa liderats per Atenió, el qual fou sufocat per l'exèrcit romà tres anys més tard.⁵³

La darrera de les revoltes fou l'anomenada Guerra d'Espàrtac o Guerra dels Gladiadors. Espàrtac era un home d'origen traci, fort, llest i eficaç, que arribà a Roma, on intentà fugir però fou capturat per un *dominus* propietari d'una escola de gladiadors. Espàrtac plantejà un segon intent de fuga, però aquesta vegada amb el suport de 200 homes de la Tràcia i la Gàl·lia, encara així, la conspiració va ser descoberta i domés va poder fugir amb 70 homes al seu costat que s'apoderaren d'un vehicle carregat d'armes. Aquest conglomerat atacà diversos *dominus* i els esclaus d'aquests es sumaren al grup rebel·lat, produint així un total de 250 rebel·lats aproximadament. Davant aquesta situació, el temor romà augmentava i Claudi Glabre envià un total de tres mil soldats, que

⁵³ Vitale, 2001, 14

provocà el primer enfrontament al 73 aC al cim del Mont Vesuvi. El pla que havia ideat l'exèrcit romà es basava en el setge dels esclaus ocupant l'únic camí que arribava al volcà per tal d'envoltar-los i tenir el control absolut sobre ells. No obstant, la intel·ligència d'Espàrtac fou més eficaç i envià als seus gladiadors a davallar del cim mitjançant sogues, per tal d'atacar als romans de manera sorprenent, aconseguint derrotar-los i fer-se amb tots els recursos d'armes. A partir d'aquest moment, Espàrtac passà a ser una figura coneguda a Roma i, seguí protagonitzant insurreccions menors, però sense dur a terme cap confrontació directa amb la capital, lo que provocà una divisió dins el seu exèrcit, ja que alguns defensaven l'enfrontament definitiu. Quan es solucionaren les distincions, la unió de l'exèrcit aconseguí la victòria a la Baixa Itàlia, de la que s'apoderà Espàrtac i alliberà a la comunitat d'esclaus. Una vegada més sorgiren les divisions entre els col·laboradors, per una banda, els partidaris de Crix, els gals i germans, que optaven per l'avanç cap a Roma i, per l'altra, els partidaris d'Espàrtac, els tracis, sicilians i els procedents de la Península Itàlica. Aconseguiren la reconciliació i els dos dirigents units atacaren Apulia amb 70.000 homes, lloc on l'exèrcit de Crix fou vençut, encara que Espàrtac aconseguí la derrota de l'exèrcit romà, fet que permeté dur a terme un homenatge a Crix mitjançant la humiliació dels 300 presoners romans, els quals protagonitzaren diverses batalles de gladiadors amb l'expectació dels esclaus com a públic. L'objectiu següent d'Espàrtac era arribar a la Baixa Itàlia i fer-se amb el Puerto Turio, per tal d'emprendre camí cap a Sicília, però les condicions meteorològiques ho impediren. Mentrestant, a Roma el temor seguia vigent i per tal d'evitar la seva tornada a la capital tancaren l'entrada, encara que foren derrotats fàcilment. Durant la seva presència a la Baixa Itàlia, intentà sense èxit crear un Estat, encara que aconseguí establir diverses mesures, així com la prohibició de l'ús de plata i or, rebaixar els preus dels productes de consum quotidià i permetre als esclaus agafar el mode de vida dels espartans. L'any 71 aC durant una batalla amb el seu exèrcit, Espàrtac juntament amb 6.000 dels seus col·laboradors, foren vençuts i condemnats a mort.⁵⁴

Finalment, cal posar en rellevància que el gran temor i descontent dels esclaus, a més de les rebel·lions ja citades, provocava altres tipus de resistència, així com els robatoris de menjar i material, que després venien per tal d'incrementar els seus bens, el

⁵⁴ Vitale, 2001, 15-16

peculium; l'assassinat de l'amo, provocat pel gran odi de l'esclau que, tot i ser un acte excepcional, hi ha hagut diversos casos; la fugida d'esclaus, amb la que, a més de fer front a l'abandonament de la seva família, havia de refugiar-se a cases d'antics esclaus o coneguts i, en el cas de que no fos capturat, es mesclava entre la societat i intentava crear un nou model de vida formant part de la pobresa del moment; el suïcidi, que a qui ho feia se'l considerava un mal esclau, ja que el fet de llevar-se la vida significava ser capaç de llevar la de la resta; i, per últim, també trobem casos on els esclaus falsejaven estar malalts per tal d'evitar el treball⁵⁵, així com l'exemple de *Casina* de les *Comedias* de Plaute:

“Tiene un esclavo que está en las últimas... mejor dicho, por Hércules, que está en la cama, para ser sinceros”⁵⁶

5. Vida i condicions

5.1. Vida matrimonial i familiar

Les persones més pròximes que tenien els esclaus eren els familiars, ja que cal tenir en compte que, així com defensa l'ordenament jurídic romà, els esclaus no podien casar-se, perquè mancaven de capacitat jurídica. No obstant, hi hagué casos en els que dos esclaus podien considerar-se “casats”, una unió que podia ser impulsada per decisió pròpia o per la de l'amo, aquesta darrera amb l'objectiu de crear descendència per augmentar la seva mà d'obra.⁵⁷

L'epigrafia ha estat una font important dins aquest context perquè gràcies a l'anàlisi de les inscripcions hem pogut conèixer molts de casos d'unions entre esclaus encara que no fossin vàlides per a la llei romana. Una de les paraules clau que ens ajuda a diferenciar el “matrimoni” esclau de la resta, és el terme *contubernalis* que, etimològicament parlant, fa referència al “company de tenda”, el qual també el trobem a

⁵⁵ Knapp, 2011, 208

⁵⁶ Plauto, *Casina*, 6, 37-39

⁵⁷ Iglesias, 2010, 113

algunes inscripcions referides als campaments militars. Un exemple d'aquest tipus d'inscripcions epigràfiques és l'epitafi dedicat a Primila per part de Quinto Coio Diodato:

*Dedicado a los dioses Manes. A Primila. Su contubernal Quinto Coio Diodato se encargó de hacerlo*⁵⁸

Els aspectes a destacar d'aquesta inscripció són diversos, així com, ja mencionada abans, la paraula *contubernal*, que ens indica la unió entre els dos individus i, a més, cal posar en rellevància la informació que ens dona el nom de Quinto Coio Diodato, un tria nomina que ens indica que, segurament, adquirí la llibertat, encara que no es sap si l'aconseguí juntament amb Primila o després de la mort d'aquesta.

L'abús sexual, així com hem dit anteriorment, era una pràctica de maltractament comú que no domés afectava a les esclaves, sinó també als homes i infants, ja que tots ells eren considerats objectes sexuals sense poder imposar cap tipus de resistència, un fet que fou un impediment molt gran per a les famílies esclaves de temps de la República i els inicis de l'Imperi Romà. Les relacions sexuals entre els amos i esclaus, tot i ser un acte degradant, podia ser una oportunitat pels esclaus per a poder rebre un millor tractament per part del *dominus*. Amb aquesta afirmació no vull dir que els esclaus es rebaixessin o humiliessin més del que ja ho estaven, sinó que era tant frívola la seva situació, que l'aproximació a l'amo li podia comportar unes millors condicions i, fins i tot, la possible llibertat, sobretot per aquelles esclaves que havien tingut descendència amb el *dominus* i gaudien de certs avantatges. Encara així, cal tenir en compte que allò comú era l'ús sexual i posterior abandonament dels esclaus, una realitat a la que havien de fer front.⁵⁹

Aquesta situació perdurà fins a finals de l'Imperi Romà, que començà a existir un sentiment de pietat i/o solidaritat cap a la separació de les famílies esclaves. Per aquest motiu, Constantí I el Gran, que fou emperador de l'Imperi Romà des del 306 dC fins el 337 dC, va impulsar un decret al 334 dC, establint l'obligació de que les famílies

⁵⁸ CIL II 5331. [Consultat 26 de juny de 2020]. Recuperat de: http://eda-bea.es/pub/record_card_1.php?refpage=%2Fpub%2Fsearch_select.php&quicksearch=primila&rec=309

Consultar Imatge 1 de l'Apèndix

⁵⁹ Knapp, 2011, 209-212

quedessin unides i, en cas de que haguessin estat separades baix diferents *dominus* que fossin reagrupades immediatament. Aquest decret és la primera representació de l'existència de certa compassió cap als esclaus, un fet que beneficià, en gran mesura, a les famílies esclaves del món romà.⁶⁰

5.2. Educació, oci i entreteniment

Nombrosos autors com Forbes, Westermann i/o Mohler han dut a terme estudis sobre els diversos casos d'esclaus que aconseguiren rebre una bona i respectable educació, lo qual no era comú dins la població esclavista, ja que aquests no tenien cap tipus de dret legal per gaudir dels privilegis educatius, sinó que dins la civilització romana era el *dominus* el que estava obligat a donar aliment i vestimenta a l'esclau i, en cas de que ell volgués, podia donar-li l'educació d'un home lliure com un acte de generositat. A l'Antiguitat, els esclaus educats eren aquells que reberen la seva educació abans de caure en l'esclavitud o, possiblement, adoptaren la cultura a través del contacte amb el seu amo o amics. No obstant, hi ha hagut casos excepcionals com el d'Egipte, on la proporció d'esclaus era molt menor en comparació a la resta del món antic i, per tant, era molt comú l'aprenentatge i formació dels esclaus i, també, per aquells que naixien lliures. Aquest fet ens indica una clara contradicció a la llei romana, ja que mentre Egipte gaudia d'un sistema d'aprenentatge lliure pels esclaus, a Roma i Mediterrani Occidental estava vigent una política més repressiva dins aquest àmbit.⁶¹

Als inicis de l'Imperi Romà es va dur a terme un altre pla educatiu reservat als esclaus fora d'aprenentatge, el *paedagogium*, que va ser la forma més sistemàtica i sostenible per a l'educació dels fills dels esclaus, que, a causa de la seva joventut, resultaven improductius en les tasques. Per tant, l'objectiu principal d'aquest nou sistema es basava en l'organització d'escoles dins les cases per poder augmentar el futur valor econòmic dels nins, lo qual ens mostra, una vegada més, els grans interessos capitals que es tenia damunt els esclaus per part del *dominus*. Els mestres d'aquest nou sistema eren

⁶⁰ Íbid, 213

⁶¹ Forbes, 1955, 322-333

els *pedagogi*, els assistents escolars dels infants lliures, encara que també tenim constància de que alguns dels esclaus més intel·ligents reberen aquest títol per a que duguessin a terme el treball de mestre. Els romans pretenien la preparació d'esclaus dignes per convertir-se en homes lliures i poder exposar-los en llocs de treball responsables i confiàbles, lo qual ens fa entendre perquè els ensenyaven les mateixes matèries que als infants lliures: lectura, escriptura i aritmètica, a més de la formació en tasques més específiques, així com la indústria artesana, el comerç, l'art o els espectacles.⁶²

Pel que fa al *paedagogium* de la casa imperial, es basava en una organització formada per diversos *pedagogi*; normalment un *subpaedagogus*, que es definia com un mestre mèdic dels infants distingits; un home encarregat del mobiliari escolar; i, també, una perruqueria, ja que es tenia una gran cura de la salut i aspecte físic dels infants, així com en la seva educació. Gràcies al descobriment de cementeris, es pot saber que la ciutat de Cartago comptava amb nombrosos esclaus imperials i, a més, disposava d'un *paedagogium* imperial.⁶³ Per tant, la importància i efectivitat dels lliberts que treballaven a la casa imperial de Roma són resultat de l'eficàcia del *paedagogium*. Aquests sotmesos havien après a escriure, sabien de manera excel·lent el llatí i el grec i, a més, tenien un gran coneixement de matemàtiques per saber administrar les finances dels territoris més rics de l'Imperi. No obstant, cal tenir present que, tot i el gran egoisme dels amos a l'hora d'utilitzar els esclaus per tal d'aconseguir més beneficis i complir amb els seus interessos, l'esclau es convertia en un ésser humà capaç de respectar-se a ell mateix i estar preparat per a la ciutadania que l'esperava en el moment en que aconseguia la manumissió.

Fent referència a altres matèries, la filosofia ocupava un lloc important dins l'educació dels homes lliures, encara que foren escassos aquells filòsofs que s'havien criat o nascut en l'esclavitud perquè es mantenien fora del seu abast. Tot i així, l'interès per aquesta matèria per part dels esclaus era gairebé menor, ja que la consideraven una dubtosa benedicció. Dins aquest mateix context, també trobem, encara que de manera escassa, figures importants que es dedicaren a l'escriptura, així com Livi Andrònic, que

⁶² Íbid, 334-335
Rizakis, 2007, 253
⁶³ Forbes, 1955, 336

caigué en l'esclavitud quan fou presoner de guerra i rebé l'educació abans i després del seu període com esclau. Un altre exemple d'escriptor llatí és Terenci, un home astut i intel·ligent que va rebre una educació liberal per part del seu mestre Terenci Lucà abans de la seva manumissió.⁶⁴

Finalment, cal esmentar que fou durant l'Imperi romà quan es dugué a terme un canvi gradual i durador en el concepte d'esclavitud i en les relacions entre l'amo i l'esclau, ja que s'establiren els anomenats "dies lliures", que permetien a l'esclau participar a festivals i banquets. En canvi, el sistema educatiu fou el que més resistí i perdurà tancant pels esclaus, amb l'excepció d'aquells amos que tenien la voluntat de donar una educació als esclaus. Per aquest motiu, quasi totes les ciutats exclouien als esclaus de les escoles, així com també del lloc de la seva materialització, el gimnàs, que es tractava d'una institució cívica reservada als homes de condició lliure. Per tant, podem exposar que, tot i l'evolució de les relacions degut a les noves situacions polítiques i socioeconòmiques, no podem parlar d'un debilitament per part dels governants en relació a l'esclau, ni tampoc l'eliminació de la jerarquia legal que fou la base de l'edifici social.

5.3. Vida social i religiosa

Dins l'àmbit de treball, la pressió dels amos sobre els seus esclaus era tan gran que aquests darrers desitjaven disposar d'uns dies lliures per tal de descansar. El propòsit del *dominus* era tenir als seus sotmesos fent feina durant tot el dia per tal d'evitar que tinguessin temps lliure per l'oci o la vida social. Hi havia vegades que les tasques eren insuficients per tenir a tots els esclaus ocupats, però, encara així, l'amo els mantenia a la casa per aparentar una major dignitat. Per aquest motiu, els esclaus esperaven a la celebració de festivitats, així com altres dates específiques per tal de descansar de les seves tasques, lo qual provocava major felicitat pels esclaus i l'amo s'adonava de que obtenien una millor actitud front a les seves tasques. Dins aquest context, l'amo seguia algunes estratègies per tal de crear un bon ambient entre els esclaus i aconseguir el seu millor rendiment, entre les que destaca una recompensació econòmica petita, dinar o

⁶⁴ Íbid, 337-339

sopar amb els seus esclaus i/o, també, la promesa de la llibertat, que era la principal motivació per a l'esclau.⁶⁵

Pel que fa als dies de festivitats, no eren els mateixos en tots els territoris del món romà, sinó que cada un seguia les seves tradicions, encara que, generalment, existiren tres festivitats pròpies dels esclaus; *Saturnalia*, que era molt celebrada a finals del mes de desembre en tot l'Imperi romà; *ancillarum feriae*, que era una celebració de caràcter local que es duia a terme per part de les esclaves el 7 de juliol; i, finalment, *servorum dies festus*, que es celebrava el 13 d'agost com el dia dels esclaus i, també era de caràcter local. A més d'aquestes festivitats, també participaven en altres que no eren exclusives d'ells, així com algunes celebracions que es feien en honor a l'esperit del seu amo. Durant aquests dies, els esclaus podien gaudir d'una millor vestimenta i menjar, així com també la ingesta d'alcohol i la màxima diversió, a més de desconnectar de les seves tasques diàries. Dins aquest context, cal tenir present que al món religiós, màgic i de superstició, l'amo havia d'evitar l'entrada de bruixes i endevins a la finca perquè es considerava que impulsaven a cometre actes immortals.⁶⁶ No obstant, entre els esclaus existia una pràctica d'endevinació natural poc qualificada i, per tant, de poca retribució, la qual era rebutjada per part dels seus amos perquè ho consideraven un perill, ja que en alguns casos com la rebel·lió d'esclaus de Sicília, Eunus, el dirigent dels esclaus, va derrotar a més de 20.000 homes gràcies a la comunicació que mantenia amb la deessa assíria Atargatis, la representació femenina de la naturalesa. Per aquest motiu, les pràctiques endevinatòries dels esclaus eren considerades un perill públic.⁶⁷

Finalment, podem concloure l'apartat posant en rellevància la necessitat que tenien els esclaus de descansar de les seves tasques diàries i la pressió que duia a terme l'amo sobre aquests. Les festivitats eren uns dies desitjats pels esclaus, ja que podien gaudir d'una relativa "llibertat" en comparació al seu dia a dia, és a dir, poder oblidar-se de la submissió de l'amo i centrar-se en la diversió i festivitat. Per tant, aquest fet ens mostra la greu situació a la que estaven sotmesos els esclaus i com aquests cercaven la mínima forma de desconnectar de la seva realitat.

⁶⁵ Knapp, 2011, 214

⁶⁶ Íbid, 215

⁶⁷ Montero, 1995, 145-146

6. Entre la submissió i la manumissió. Els lliberts

Durant el final de la República, l'alliberació d'esclaus fou un acte constant a Roma, ja que el desig principal de l'esclau era aconseguir la llibertat per tal de posar fi a la seva situació degradant, lo que suposava haver de fer front al temor a la separació de la seva família i amics a l'hora de la seva venda.⁶⁸ L'única manera d'aconseguir-la era mitjançant la manumissió, la sortida de la *manus*, és a dir, la sortida de la potestat de l'amo, que consistia en un acte de disposició en el que l'esclau es convertia en un home lliure i ciutadà, encara que de manera excepcional podia demostrar la seva condició d'home lliure a un magistrat i, en el cas de ser així, se li entregava un document legal amb el que demostrava la seva llibertat. El poder de decisió que tenien els amos, la majoria de vegades s'usava en contra dels propis esclaus, als que es feia xantatge amb la concessió de la llibertat si complien amb els interessos de l'amo. A més, eren molts els esclaus que complien amb la feina i ajudaven a l'amo amb els seus objectius per tal d'aconseguir la llibertat pel seu bon comportament i auxili.⁶⁹

La llibertat és un tema recurrent entre els personatges esclaus de les *Comedias* de Plaute, ja que en quasi totes les obres és un tema mencionat. En primer lloc, es pot destacar l'obra *Aulularia*, en la que Estrobilo, esclau de Leónidas, amb la seva picardia, aconsegueix enganar a Euclión el vell, robant la seva olla d'or per tal d'entregar-la al seu amo amb la voluntat de que se li cedeixi la llibertat:

“Licónides.- ¿Y dónde está ese oro?

Estrobilo.- En una arca, en mi habitación. Ahora quiero que me des la libertad”⁷⁰

L'obra *Asinaria* també ens mostra a dos esclaus, Líbano i Leónidas, que pretenen aconseguir els doblers de la venda d'uns ases per tal de ser cedits a cada un dels seus amos, pare i fill, que lluiten entre ells per aconseguir quedar-se amb la seva estimada, Filena.⁷¹ Un altre exemple és l'obra de les *Bacchides*, en la que l'esclau de Mnesíloco vol complir

⁶⁸ Alföldy, 1973, 99

⁶⁹ Knapp, 2011, 219

⁷⁰ Plauto, *Aulularia*, 3, 830-832

⁷¹ Plauto, *Asinaria*, 2, pàg. 169

amb el desig del seu amo que consisteix en aconseguir 200 mil monedes per tal de quedar-se amb la bàrquida de la que està enamorat.⁷² Per últim, cal mencionar l'obra *Casina*, en la que dos esclaus accepten les ofertes dels seus amos, que consisteixen en no emparellar-se amb l'esclava Casina a canvi de la llibertat, ja que són ells els que l'estimen. A continuació present l'oferta que fa l'amo Lisidamo a l'esclau del seu fill Calino:

“Lisidamo.- Lo sé. Pero, ¿qué prefieres: permanecer soltero, pero ser libre, o casarte, pero ser esclavo toda la vida, tú y tus hijos? La elección está en tus manos; de las dos posibilidades escoge la que prefieras”.⁷³

La *manumissió*, així com he mencionat anteriorment, era la principal via per la que s'arribava a obtenir la llibertat i eren diversos els modes de manumissió que existien, entre els que es diferenciaven els que es feien de manera formal davant un magistrat i els que es feien de manera informal entre un grup d'amics o coneguts. Pel que fa al primer tipus esmentat, la manumissió es podia dur a terme de tres maneres, així com la *manumissió vindicta*, que es basava en la celebració d'un judici fingit en el que el *dominus* i un tercer, que intervenia en lloc de l'esclau per la seva falta de capacitat processal, confirmaven la llibertat de l'esclau tocant les seves espatlles amb una vareta, sempre i quan el magistrat l'acceptés; la *manumissió censuè*, molt present durant els inicis de la República, que consistia en l'adscripció de l'esclau als censos de ciutadans amb el consentiment del seu *dominus*. Aquesta forma d'obtenir la llibertat desaparegué a finals de la República; i, finalment, la *manumissio testamento*, que es basava en la declaració de llibertat de l'esclau per part del *dominus* al seu testament i podia ser de manera directa o indirecta. Pel que fa a la *manumissio testamentaria directa*, s'ordenava amb imperatius i s'atorgava plena llibertat a l'esclau en el moment en que l'herència fos succeïda, essent així alliberat de l'amo difunt i no de l'hereu pròxim. En canvi, la *manumissio fideicomissaria* consisteix en la pregaria per part del testador al pròxim hereu per tal de que deixi en llibertat a l'esclau i es converteixi en el seu llibert. Fent referència al tipus de manumissió informal, no es concedia el dret de ciutadania, sinó un tipus de ciutadania de segon grau denominada llatina juniana que, a diferència de la plena ciutadania, no se'l permetia el pas de la seva herència als fills com tampoc l'ocupació de càrrecs polítics de

⁷² Plauto, *Bacchides*, 4, pàg. 279

⁷³ Plauto, *Casina*, 6, 290-293

Roma, encara que no era la seva principal preocupació, ja que estaven mentalitzats de que passaven a formar part de la gent corrent de la comunitat, fet que els impossibilitava ocupar alts càrrecs perquè estaven reservats per a les elits. No obstant, tots els lliberts eren tractats de la mateixa manera indiferentment del tipus de manumissió que s'hagi dut a terme per a obtenir la llibertat, sempre i quan es faci a través de les opcions establertes pel dret civil.⁷⁴

La vida del llibert començava amb la formació com esclau en la casa de l'amo i es convertia en un home lliure quan aconseguia la manumissió autoritzada pel *dominus*, que en molts de casos, excepte aquells que compraven la seva llibertat i trencaven tots els vincles amb l'amo, podien seguir baix el domini del seu amo, ja fos per una promesa, xantatge o per garantir-se un futur. En el moment en que es convertia en llibert, l'amo passava a ser el seu patró, paraula que prové de *pater* "pare", al qual havia d'obeir i honrar per agrair-li la oportunitat de tenir un futur exitós que depenia de les ofertes que li feia el patró, així com treballar als seus negocis. Els lliberts gaudien de plena llibertat a l'hora de casar-se, estalviar doblers o tenir propietats, encara que no podien acusar ni declarar en contra del patró, ja que havien de demostrar-li una bona conducta.⁷⁵

Per entendre la participació dels lliberts als negocis del patró cal tenir en compte que el manteniment de la elit depenia en tot moment dels esclaus capacitats que s'encarregaven del treball i alguns de confiança, molts d'ells lliberts, per supervisar i gestionar. Els motius pels quals l'amo decidia entregar la llibertat eren diversos, així com guanyar els doblers que l'esclau entregava per la seva llibertat, com a recompensa d'una bona feina, per simple generositat i/o per alliberar-se d'un esclau inútil en la seva tasca. No obstant, es solia dur a terme la manumissió a aquells esclaus joves i intel·ligents per a que gestionessin el seu negoci sense haver de mantenir-lo. Les obligacions i els vincles que mantenia el llibert amb el seu patró era tant gran que es tenia assegurada una bona gestió per la seva part, lo qual significava uns beneficis econòmics i de prestigi social pel patró i un futur per a l'esclau.⁷⁶

⁷⁴ Iglesias, 2010, 118-119

Knapp, 2011, 226-228

González, 2000, 797

⁷⁵ Knapp, 2011, 232-234

⁷⁶ *Ibid*, 231

Els lliberts, tot i aconseguir la llibertat i el dret de ciutadania, podien seguir sotmesos a certs abusos com l'obligació de dur a terme tasques inadequades per a la seva edat o per les seves condicions físiques, el casament amb l'amo per tal d'aconseguir la manumissió promesa, treballar més anys dels que havien acordat, mantenir-se fadrins per voluntat de l'amo per tal de que aquest obtingui tota possible herència i, també, estar constantment baix l'amenaça de retirar la manumissió per l'exempció de testimonis. El patró utilitzava aquests tipus d'abusos per tal d'aconseguir la submissió dels lliberts i tenir-los baix el seu domini. Per aquest i altres nombrosos motius, molts d'estudis han qualificat als lliberts com una classe submarginal dins la societat perquè, en molts de casos, les elits més importants sentien rebuig o vergonya cap aquest grup. No obstant, aquests seran tractats per igual entre la gent corrent, encara que no podran oblidar la seva vida servil, ja que, tot i aconseguir la manumissió, estaran condemnats per vida fins a la seva mort, és a dir, els alliberats quedaran en la memòria de la societat com ex-esclaus, així com es troba plasmat a les inscripcions epigràfiques, mitjançant les quals, podem saber que no es mostraven com a fills del pare, sinó com ex-esclaus o lliberts de l'antic amo, així com l'estela de Lucio Cornelio Sorex que present a continuació:

*Lucio Cornelio Sorex, liberto de Lucio, aquí yace*⁷⁷

Mentrestant, pel que fa a aquells que no caigueren en l'esclavitud i gaudiren d'una vida plena de llibertat es mostren a les inscripcions epigràfiques com a fills del pare, així com l'exemple de l'epitafi de Maurus:

*Consagrado a los dioses Manes. Mauro, hijo de Peregrino, de quince años*⁷⁸

Finalment, podem acabar aquest apartat del treball exposant que, tot i que la manumissió fos el desig més gran que un esclau podia tenir, la vida servil i la dependència a l'amo seguia vigent en la seva vida una vegada aconseguida la llibertat, ja que el fet

⁷⁷ AE 1990, 603. [Consultat 26 de juny de 2020]. Recuperat de: http://eda-bea.es/pub/record_card_2.php?refpage=%2Fpub%2Fsearch_select.php&quicksearch=liberto&page=3&rec=2919

Consultar Imatge 2 de l'Apèndix

⁷⁸ CIL II 1991. [Consultat 26 de juny de 2020]. Recuperat de: http://eda-bea.es/pub/record_card_2.php?refpage=%2Fpub%2Fsearch_select.php&quicksearch=filius&rec=34

Consultar Imatge 3 de l'Apèndix

d'haver estat esclau era comparable a una taca negra del seu nom de per vida i, per tant, seguirien sotmesos a un constant sofriment i inseguretat. No obstant, convertir-se en llibert suposava un sentiment d'èxit per aquest, ja que, encara que la caiguda en mans del *dominus* no fos feina d'ell, sí ho era aconseguir la llibertat a través d'un bon comportament i feina. Per aquest motiu, el fet de treballar als negocis de l'antic amo suposava un honor i prestigi social per aquest, a més de permetre-li moure's pels cercles senyorials. Encara així, el llibert es definia com un home independent que gaudia de la suficient economia i d'un gran caràcter astut per poder formar part de la gent corrent de la societat.⁷⁹

7. Conclusions

Una vegada realitzat l'anàlisi i estudi de les fonts primàries i secundàries en les que es basa el corresponent treball, podem ratificar que la societat present en l'època Imperial i Republicana del món romà era clarament esclavista, és a dir, una població dividida en dominants i dominats, essent els esclaus els que ocupaven el rang més baix, ja que els primers tenien ple dret damunt ells, eren els màxims dirigents del seu dia a dia i, fins i tot, disposaven dels drets suficients per decidir sobre la seva vida o mort. Per aquest motiu, és necessari destacar que les limitacions que s'hi establien als amos per part del dret romà eren molt escasses, per no dir quasi nul·les, per lo que tenim constància dels mals que rebia aquesta classe inferior, considerada una propietat, instrument i/o, també, una simple recompensa o botí de guerra.

La condició d'esclau comportava una vida plena d'obligacions en relació als interessos de l'amo, però, també, de nombroses prohibicions respecte a la seva vida social i familiar, que com hem pogut veure al llarg del treball, es dotava de grans restriccions. No obstant, a més de fer front a tota aquesta sèrie d'impediments, l'esclau, la majoria de vegades, estava sotmès a una gran violència i abusos, que era la pràctica de dominació més comuna per part de l'amo. Dins aquest context, cal destacar que el comportament de l'esclau havia de ser d'una total submissió, obediència i dedicació en les seves feines per

⁷⁹ Knapp, 2011, 253-254

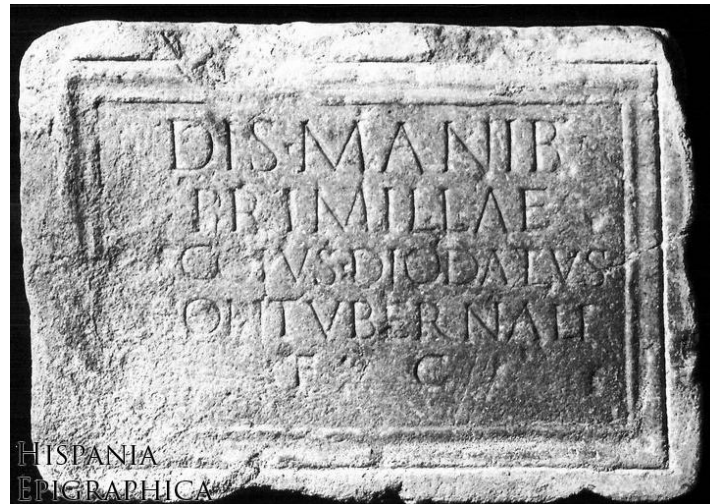
tal de tenir una bona relació amb el seu amo, lo que suposava, alhora, una clara humiliació i degradació de la seva “persona”. Per aquest motiu, trobem, en la majoria de casos, esclaus que es contraposen o es resisteixen a les obligacions dels seus amos, així com les minories resistents de Sicília i de la Guerra d’Espàrtac, a les que he dedicat tot un apartat del treball.

Pel que fa a les *Comedias* de Plaute, tenint en compte tots els factors anteriorment esmentats, ens mostra la situació amo-esclau amb certa harmonia, per lo que podem veure com els esclaus participen en gran mesura, en el dia a dia dels seus amos, encara que d’una manera suavitzada respecte la seva vertadera situació de vida, ja que deixa entreveure una important facilitat per aconseguir la manumissió i/o una quasi inexistència d’abusos ni violència, lo qual no es veu reflectit a la resta de documentació emprada per a la realització d’aquest treball, que proporciona gran informació sobre el maltractament físic i psicològic al que estaven sotmesos els esclaus i, també, les dificultats que aquests tenien per obtenir la plena llibertat. Per tant, podem considerar que en les seves obres, Plaute modera moltes de les actituds i situacions de la vida dels esclaus, presentant així una vida digna i suportable, deixant de lloc la duresa i crueltat a la que havien de fer front diàriament.

Finalment, trobo necessari destacar que la realització d’aquest treball, així com molts d’altres que tracten la mateixa via temàtica, permeten comprendre la Història Antiga des d’una realitat popular mitjançant l’anàlisi de personatges marginals o socialment més obscurs de l’època. En el cas del present treball, la figura de l’esclau en les comèdies de Plaute resulta ser un dels personatges essencials que permet crear una visió dels aspectes més quotidians de l’època des d’un punt de vista més popular. Per aquest motiu, cal tenir en compte que aquests tipus de personatges són una font important de documentació, ja que no domés proporcionen una simple visió de la història política, sinó també una perspectiva més social que permet conèixer la realitat de la societat del moment, més enllà de les batalles i biografies d’emperadors que més han destacat al llarg de la història.

8. Apèndix

Imatge 1: Epitafi de Primila, Segle II, Talavera de la Reina.

http://eda-bea.es/pub/record_card_2.php?refpage=%2Fpub%2Fsearch_select.php&quicksearch=primila&rec=309

Imatge 2: Estela de L. Cornelius Sorex, Segle I, Albacete.

http://eda-bea.es/pub/record_card_2.php?refpage=%2Fpub%2Fsearch_select.php&quicksearch=liberto&page=3&rec=2919

Imatge 3: Epitafi de Maurus, 150-250 dC, Almería.

http://eda-bea.es/pub/record_card_2.php?refpage=%2Fpub%2Fsearch_select.php&quicksearch=maurus&rec=34

9. Fonts

CIL II 5331; FITA, F. (1882): “Inscripciones romanas de la Ciudad y partido de Talavera (Provincia de Toledo)”, BRAH 2, nº37: 280-281; FITA, F. (1891): “Epigrafía romana de Talavera de la Reina”, BRAH 19: 46; FUIDIO, F. (1934): *Carpetania romana*, Madrid, nº111: 143-157; LÓPEZ DE TOLEDO AYALA, J. - ÁLVAREZ de Toledo (Conde de Cedillo). (1959): Catálogo monumental de la provincia de Toledo, nº382: 249; CORDERO HERRERO, M^a del V. – MORENO PARRA, Mª P.–ROMERO ROMERO, J. (1992): “Aproximación al estudio de esclavos y libertos a través de la epigrafía de Caesarobriga”. *I Jornadas de Arqueología de Talavera de la Reina y sus tierras*: 355-356; ABASCAL PALAZÓN, J.M – ALFÖLDY, G. (2015): *Inscripciones romanas de la provincia de Toledo (siglos I-III)*, Madrid, nº178. [Consultat 26 de juny de 2020]. Recuperat de: http://edabea.es/pub/record_card_1.php?refpage=%2Fpub%2Fsearch_select.php&quicksearch=primila&rec=309

CIL II 1991; ILER 3304, IRAL 14; TAPIA, J. Á. (1989): *Historia Baja Alpujarra*, Almería: 35; LÓPEZ MEDINA, M. J., (1996): *El municipio romano de Abdera. Una aproximación històrica*: 193. [Consultat 26 de juny de 2020]. Recuperat de: http://edabea.es/pub/record_card_1.php?refpage=%2Fpub%2Fsearch_select.php&quicksearch=filius&rec=34

SANZ GAMO, R. (1989): Museo de Albacete, Albacete: 102-103; AE 1990, 603; HEP 4, 1994, 16; ABASCAL PALAZÓN, J. M. (1990): *Inscripciones romanas de la provincia de Albacete*, Albacete: 23-24. [Consultat 26 de juny de 2020]. Recuperat de: http://edabea.es/pub/record_card_1.php?refpage=%2Fpub%2Fsearch_select.php&quicksearch=liberto&page=3&rec=2919

10. Bibliografía

Alföldy, G. (1973): “La manumisión de esclavos y la estructura de la esclavitud en el Imperio Romano”. *Storica dell’Antichità*. Bolonia: 99-123.

Bradley, K. (1987): *Slaves and masters in the Roman Empire: A study in social control*. Oxford University Press, New York.

Bradley, K. (1989): *Slavery and Rebellion in the Roman World: 140 B.C – 70 B.C.* Batsford and Indiana University Press, Bloomington and London.

Carroll, M. (2006): “Spirits of the dead. Roman funerary commemoration in Western Europe”. *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie II, Historia Antigua, t. 19-20. UNED: 541-544.

Fernández, J. (1997): *Marcial, Epigramas I*. Gredos, Madrid.

Finley, M. I. (1982): *Esclavitud Antigua e ideología moderna*. A. P. Moya (trad.). Crítica, Barcelona.

Forbes, C. A. (1955): “Supplementary Paper: The Education and Training of Slaves in Antiquity”. In *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 86: 321-360.

Garnsey, P. et. Saller, R. (1987): *The Roman Empire. Economy, Society and Culture*. University of California Press, California.

Giardina, A. (ed.). (1993): *The Romans*. University of Chicago Press, Chicago and London.

González, M. A. P. (2000): “La esclavitud en el mundo antiguo”. *Naturaleza y Gracia: Revista Cuatrimestral de Ciencias Eclesiásticas*, nº2. Provincia de Castilla: 779- 835.

- Iglesias, J. (2010): *Derecho romano. Historia e instituciones*. Ariel, Barcelona.
- Joshel, S. (2010): *Slavery in the Roman World*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Knapp, R. C. (2011): *Los olvidados de Roma. Prostitutas, forajidos, esclavos, gladiadores y gente corriente*. Ariel, Barcelona.
- López, P. (2012): “La manumisión y control de esclavos en la Antigua Roma”. *CIRCE*, nº16. Universidad de Santiago de Compostela: 57-71.
- Mouritsen, H. (2011): *The Freedman in the Roman World*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Montero, S. (1995): “Adivinación y esclavitud en la Roma antigua”. *Ilu, Revista del Instituto de Ciencias de las Religiones*. Universidad Complutense: 141- 156.
- Morgan, T. (2007): *Popular Morality in the Early Roman Empire*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Patterson, O. (1977): “Slavery”. *Annual Review of Sociology*. Harvard University, Cambridge, Massachusetts, nº 3: 407-449.
- Plauto, T. M. (2002): *Comedias III*. J. A. Enríquez (trad.). Gredos, Madrid.
- Ramsay, M. (1974): *Roman Social Relation*. Yale University, New Haven and London.
- Rizakis, A. D. (2007): “Los esclavos, el ocio y la educación en el Imperio Romano”. *Studia Historica: Historia Antigua*, nº25. Universidad de Salamanca: 245-260.
- Román, J. (ed.). (1989): *Plauto, Comedias I*. Cátedra, Madrid.
- Saco, J. A. (1875): *Historia de la esclavitud. Desde los tiempos más remotos hasta nuestros días*. París.

Vitale, L. (2001): Las rebeliones de los primeros movimientos sociales de la historia hasta el siglo XVI. *Una mirada latinoamericana a la historia universal*.

Wallon, H. A. (1847): *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*. Dezobry et E. Magdeleine, París.

Wiedemann, T. (1981): *Greek and Roman Slavery*. Routledge, London and New York.